

УДК 94:[63-051:330.163.14](477-22)«192»(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Fareniy>

Igor Fareniy

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and Special Spheres of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Fareniy, I. (2024) The peasantry of the USSR in the 1920s: trends in economic culture. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 66-80. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Fareniy>

THE PEASANTRY OF THE USSR IN THE 1920S: TRENDS IN ECONOMIC CULTURE

Abstract. The purpose of the study is to show the features of the economic culture of the Ukrainian peasantry of the 1920s and their implementation in economic activity.

Methodology. The content of the concept of “economic culture” is based on the research of M.I. Zieber and P.L. Berger. On their basis, the author of the article interprets the concept of “economic culture” as a set of values, principles and logic of thinking, which is implemented in the practice of economic activity and determines its results.

In the study of the phenomena of modernisation and transformation of economic life, the theoretical approaches of V.I. Marochko were used.

Conclusions. The economic culture of the Ukrainian peasantry combined various trends that arose in the previous era. The dominant position was occupied by the patriarchal worldview focused on the use of traditional means of solving material problems. At the same time, there was a stratum of peasants – “cultural masters” – who abandoned their ties to patriarchal life and focused on the use of agricultural knowledge and advanced agricultural technologies. A significant part of the peasantry was involved in cooperative forms of economic activity, which served as an adaptation to the conditions of modernisation and commodity production. The involvement of the peasantry in co-operation was an affordable means of forming new ideas and a culture of behaviour that provided for the ability to solve individual socio-economic problems on a collective basis, applying a set of principles of activity aimed at achieving fairness in market relations.

In the 1920s, the adoption and implementation of modernisation trends in the peasantry was voluntary and amateurish. In the following 1930s, it was a directive one that did not contribute to the population’s awareness of the connection between material well-being and the achievements of education, science and technology. Socio-technological progress did not become a convincing social value. The latter had fundamental social consequences. The directive process of modernisation after the 1920s was one of the reasons for the economic problems that began in the 1990s. The destruction of the economy and the associated scientific, technical and educational centres did not elicit a constructive reaction from the population. The absence of positive economic trends in the current environment is due to the incomplete process of amateur recognition of the high social value of education, literacy, science and technological progress.

Key words: peasantry, economic culture, modernisation, the 1920s, USSR.

Ігор Фареній

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Фареній І. Селянство УСРР 1920-х рр.: тенденції економічної культури. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 66-80. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Fareniy>

СЕЛЯНСТВО УСРР 1920-Х РР.: ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. Мета дослідження – показати риси економічної культури українського селянства 1920-х років та їх реалізацію в господарській діяльності.

Методологія. Зміст поняття «економічна культура» ґрунтується на дослідженнях М. Зібера та П. Бергера. На їхній основі автором статті поняття «економічна культура» інтерпретується як сукупність цінностей, принципів і логіки мислення, які реалізуються у практиці господарської діяльності та зумовлюють її результати.

У дослідженні явищ модернізації і трансформації економічного життя використовувалися теоретичні підходи В. Марочка.

Висновки. В економічній культурі українського селянства поєднувалося різні тенденції, які виникли ще у попередню епоху. Домінуючі позиції мав патріархальний світогляд, орієнтований на використання традиційних засобів вирішення матеріальних проблем. Водночас існував проширок селян – «культурні господарі», які полишали зв'язок з патріархальним життям і орієнтувалися на використання сільськогосподарських знань і передові агротехнології. Значна частина селянства була охоплена кооперативними формами економічної діяльності, які виконували роль пристосування до умов модернізації і товарного виробництва. Залучення селянства до кооперації виступало доступним засобом формування нових уявлень і культури поведінки, які передбачали здатність вирішувати індивідуальні соціально-економічні проблеми на колективних засадах, застосовувати комплекс принципів діяльності спрямованих на досягнення справедливості в ринкових відносинах.

У 1920-х роках прийняття і впровадження у селянському середовищі модернізаційних тенденцій мало добровільний і самодіяльний характер. У наступних 1930-х роках – директивний, який не сприяв усвідомленню населенням зв'язку матеріального благополуччя з досягненнями освіти, науки і техніки. Соціально-технологічний прогрес не став переконаною суспільною цінністю. Останнє мало принципові суспільні наслідки. Директивний процес модернізації у період після 1920-х років став однією з причин економічних проблем, що розпочалися з 1990-х років. Руїнація економіки та пов'язаних з нею науково-технічних і освітніх центрів не викликали конструктивної реакції населення. Відсутність позитивних економічних тенденцій в сучасних умовах зумовлена незавершеністю процесу самодіяльного визнання високої суспільної цінності освіти, освіченості, науки і технічного прогресу.

Ключові слова: селянство, економічна культура, модернізація, 1920-ті роки, УСРР.

Постановка проблеми.

Характерною особливістю соціуму є сталість його культурних рис. Виникнувши у певних конкретно-історичних обставинах, вони супроводжують і можуть визначати поведінку людей впродовж тривалого історичного часу, реалізуватися в нових, часто принципово інших умовах, ніж ті, що їх породили. З таких позицій представляє пізнавальну цікавість трансформація соціальної культури населення України від традиційного типу до сучасного суспільства, схильного до модернізації, постійних новацій та технічного оновлення. Витоки та особливості формування культурного еста нинішніх українців здатне зорієнтувати в їхніх потенційних можливостях та вироблені доцільної політики у сфері освіти і культури та економіки.

Наукова література щодо культурного обличчя селянства XIX – початку XX ст. схильна відзначати домінуючий у селянському середовищі традиціоналізм і консервативність уявлень і способів життєдіяльності. Така картина соціальної культури землеробської верстви об'єктивно ставить питання про період і механізми формування сучасного культурного типу людей, для яких життєвою нормою є новації у трудовій діяльності, набуття освіти, нового професійного, посадового чи соціального статусу, схильність до соціальної мобільності. Навчебно логічно вважати, що саме на радянську епоху припало виникнення вказаних рис, коли більшовицька влада провадила політику модернізації у сфері освіти та економіки. Однак, тоді справедливим буде стверджувати, що сучасний тип людей – суцільний соціальний вивір сталінізму?! Очевидно, існує необхідність більш предметно з'ясувати соціокультурне ество українського селянства на початку радянського періоду – у 1920-ті рр., щоб врахувати культурний потенціал, з яким воно вступило в нову тривалу епоху, і побачити чи стала політика сталінізму єдиною причиною формування людини сучасного типу, людини епохи модернізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Українському селянству 1920-х рр. присвячений цілий комплекс наукової літератури. Серед проблем, порушених дослідниками, процес модернізації сільськогосподарського виробництва та пов'язані з ним питання. Застосування новітньої техніки, запровадження досягнень агрономії, зростання освітнього рівня землеробів знайшли відображення у наукових працях¹. Водночас не відзначені належною увагою проблеми соціальної культури селянства

¹ Десятніков О. Еволюція трудових відносин на селі в добу непу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2005. 21 с.; Долинська С. Українське селянство в переселенській політиці СРСР у 1920-ті роки: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. 21 с.; Калініченко В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). Харків: Основа, 1991. 131 с.; Калініченко В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. 400 с.; Капустян Г. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2004. 37 с.; Лазуренко В. Заможне селянство України в умовах непу. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. 160 с.; Лазуренко В. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Переяслав-Хмельницький: Видавець Чабаненко Ю.А., 2012. 45 с.; Лазуренко В. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929). Черкаси: ЧДТУ, 2013.

– комплекс ціннісних орієнтацій, принципів і логіки мислення, масових уявлень, вироблених об'єктивними умовами існування селянської верстви. У висвітленні питань культурно-ідеологічного порядку автори наукових праць загалом присвячують себе дослідженню роботи культурно-освітньої мережі та поширенню на селі політичної ідеології, культивованої правлячою комуністичною партією, бачать процес соціальної та технічної модернізації селянства лише як продукт діяльності радянської влади². Певний виняток становить дисертація Н. Полтавець. У поряд із політикою державної влади у її дослідженні показано самодіяльні тенденції до прогресу соціальної культури у 1920-х рр. Однак, предметом розгляду цієї наукової праці є лише одна із вікових груп селянства – селянська молодь³.

Мета статті.

Існує науково-пізнавальна необхідність показати характер економічного життя селянства 1920-х рр. на основі реалізації його економічної культури. Мета представленої статті – показати риси економічної культури українського селянства 1920-х рр. та їхні прояви в господарській діяльності.

Методологічні зауваження.

Поняття «економічна культура» використовуємо в інтерпретації М. Зібера та П. Бергера. В українській науковій думці одним із перших поняття «економічна культура» вжив відомий український вчений-економіст ХІХ ст. Микола Іванович Зібер. Під ним він розумів не лише свідомісно-культурний аспект, а й питання господарського життя як такі⁴.

В інтерпретації американського соціолога і економіста Пітера Бергера явище «економічна культура» набуло більшої конкретики і понятійного оформлення. За його визначенням, це поняття чи термін «позначає соціокультурний контекст, у межах якого існує економічна діяльність та економічні інституції» і, як зауважив американський вчений, «економічна культура є дуже важливим аспектом багатьох явищ, пов'язаних з економікою». Поняття «економічна культура» вказує, за словами П. Бергера, «на певну сукупність відносин, але не має на увазі теорію тих відносин»⁵. Тобто (як потрібно інтерпретувати) – не є продуктом свідомо виробленого наукового пізнання, однак – явище сформоване тривалою практикою суспільного життя.

Концептом існування опосередкованого і безпосереднього зв'язку між культурою та економікою поділяє й автор статті. Відповідно до цього, економічна культура як система чи сукупність цінностей, принципів і логіки мислення реалізується у практику господарської діяльності та її результати.

У дослідженні явищ модернізації й трансформації економічного життя застосовувалися теоретичні підходи, запропоновані В. Марочком. Йдеться про положення, які полягають у науковому вивченні суспільства періоду модернізації як самостійного об'єкту пізнання та уникнення його бачення лише як продукту державної політики, усвідомленні відмінності

474 с.; Лазуренко Ю. Розвиток продуктивних сил в українському селі в роки непу: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013. 21 с.; Маркова С. Соціально-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Чернівці, 2016. 37 с.; Михайлюк О. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2009. 36 с.; Нечитайло В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історична ретроспектива і сучасний стан: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Львів, 2006. 37 с.; Святець Ю. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2008. 818 с.; Скрипчинська Н. Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова, 2014. 21 с.; Смирнов В. Соціальні перетворення в українському селі в період непу (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ: СПДФЛ Шевченко, 2006. 33 с.

2 Білан С. Соціально-економічний та національно-культурний злам українського селянства (1929–1939 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2014. 41 с.; Георгізов Г. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.; Захарченко М. Особливості соціокультурного життя українського села у 1920–1929 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2012. 20 с.; Мотуз В. Уніфікація світогляду як складова проблеми культурної модернізації українського села (кінець 1920-х – 1930-ті рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 102. С. 82–85.

3 Полтавець Н. Селянська молодь УСРР 1920-х років як суб'єкт соціокультурних трансформацій: дис. ... доктора філософії: 032 – історія та археологія. Черкаси, 2021. 238 с.

4 Зібер М. Очерки первобытной экономической культуры. Москва: Издание К.П.Солдатенкова; Тип. В.Ф.Пахтер, 1883. С.3.

5 Бергер П. Капіталістична революція. Київ: Вища школа, 1995. С.22–23 та ін.

між техніко-технологічними процесами і методами модернізації та соціальними формами, у межах яких вони впроваджуються⁶, врахуванні тенденцій співіснування різних рівнів культурного та технологічного розвитку, можливості існування принципово відмінних конкретно-історичних зразків модернізації⁷.

Виклад основного матеріалу.

У постреволуційні 1920-ті рр. українське селянство ввійшло із сформованими у глибині століть традиційними уявленнями, соціальною культурою, викоханою поколіннями землеробського люду, і загалом залишалося патріархальним середовищем. За оригінальною мовою радянської преси: «На жаль, є ще, та й багато, зразків старого побуту з самогоном, весіллями, храмами, масляними – дикунськими звичаями»⁸. Не лише повоєнна розруха та фінансові злидні, а й традиційні господарські уявлення диктували невисокий рівень агротехніки селянського агровиробництва. Пшениця на селянських нивах, за словами дописувача журналу «Радянський селянин», – «колосок убогий, зерно миршаве й коробисте»⁹. Навіть у 1927-му, відносно благополучному році, журнал «Полтавський селянин» констатував, що «середня врожайність селянських засівів нижча від передвоєнної» та ще й «буває недорід» і «навіть в районах щасливих середній урожай на селянських нивах буває вдвічі – втричі нижчий, ніж на дослідних станціях»¹⁰. Економічна дієздатність українських селян-землеробів критично не узгоджувалася з досягнутим на той час рівнем розвитку землеробства. Врожайність основних зернових культур у західноєвропейських країнах у два і більше разів випереджала цей показник на селянських нивах в УСРР¹¹.

Велику недовіру, а то й ворожість викликали у селянства технічні досягнення і новації, впровадження сільськогосподарських машин. Адже на переконання селян, «після трактора ... хліб не родить»¹². Не менше було й проблем у сфері тваринництва. Селяни, щоправда, прагнули до збільшення кількості поголів'я, однак не до його якості. «Гоняться ..., щоб більше було, а за породу не дбають», – відзначав з цього приводу дописувач журналу «Радянський селянин»¹³. Якість поголів'я тварин у селянських домогосподарствах у компетентних сучасників залишала гнітючі враження. Селянська «худоба, – за їх словами, – має вигляд миршавої, занехаяної й дає дуже мало молока»¹⁴. І від таких домашніх тварин «телята ... зовсім паскудні»¹⁵. Навіть добірні племінні худоба в селянських домогосподарствах перетворювалася внаслідок неправильного догляду, за твердженням тодішніх експертів агровиробництва, у «нікчемні вироуди»¹⁶.

Загалом селянське господарювання і за своїми виробничими потужностями, і свідомим цілепокладанням мало продуктове спрямування, представляло собою зразок натурального господарства. Як писав з цього приводу журнал «Господарство Полтавщини» («Хозйство Полтавщини»), «Виразною ознакою селянського трудового господарства є задоволення своїх потреб, як ціль господарської діяльності та застосування своєї праці у виробництві, як засобу для досягнення цієї цілі»¹⁷.

6 Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920 – 30-х рр.: історико-теоретичний аспект [Частина 1]. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 145.

7 Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920 – 30-х рр.: історико-теоретичний аспект [Частина 2]. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 253.

8 В. К-ий. В секції єднання міста з селом. *Сільрада*. 1925. Ч. 3–4. С.30.

9 Зірка. Треба вчитися. *Радянський селянин*. 1926. №6. С. 41.

10 Знаменський О. Яких шкідників рільництва треба сподіватися в 1927 р. (З ентомологічного відділу Полтавської с.–г. досл. ст.). *Полтавський селянин*. 1927. №8. С. 1.

11 Зімбалецький М. За культурну революцію в сільському господарстві. *Полтавський селянин*. 1928. №21. С. 1.

12 Сепітій В. Два роки роботи трактора «Фордзон». *Полтавський селянин*. 1927. №7. С. 1.

13 Зірка. Треба вчитися. *Радянський селянин*. 1926. №6. С. 41.

14 Смоляр В. Молочну худобу треба годувати за нормами. *Полтавський селянин*. 1927. №1. С. 15.

15 Чайківський А. Полювання у корів і способи припускання (З Полтавської с.–г. дослідної станції). *Полтавський селянин*. 1925. №13. С. 13.

16 Козуля П. Чи корисно збільшувати кормову площу за рахунок споживчих культур (До весняної сійби). *Полтавський селянин*. 1927. №5. С. 4.

17 П.Р. Несколько страничек из экономики трудового крестьянского хозяйства Полтавщины. *Хозйство Полтавщини*. 1922. №7. С. 9.

Водночас у 1920-х рр. спостерігалася тенденція до оволодіння селянством новітніми агротехнологіями та відмовою від традиційних форм господарювання. Витоки її сягали ще дореволюційних часів, початку ХХ ст. У 1920-х роках ця тенденція, незважаючи на драматичні умови війни і революції, знайшла успішне продовження. Прошарок селян, прихильний до модернізації сільгоспвиробництва, зберігся і поповнювався. У 1920-х роках їх називали «культурними господарями»¹⁸, «культурниками»¹⁹, «зразковими господарями»²⁰, «новим селянством» та «культурними хліборобами»²¹. Своєю господарською діяльністю вони вносили принципові, докорінні зміни у практику сільгоспвиробництва. У 1926 р. журнал «Радянський селянин» назвав їх «революціонерами землі»²².

Серед селянського загалу, що правда, «культурні господарі» складали незначний прошарок. Водночас до них соціокультурно тяжіла значна частина українських землеробів. Журнал «Полтавський селянин» у 1925 р. з цього приводу писав, що «більша частина нашого рядового населення ... в справах сільськогосподарчих безграмотна», але водночас, за його словами, «селяни цілком розуміють, що дідівські звичаї та засоби господарювання віджили, що їх треба забути та що для поліпшення свого господарства потрібен не тільки капітал, але й агрономічні знання ...»²³. Відомий вчений-агроном, теоретик агрономічного обслуговування селянських господарств А. Терниченко зазначав, що селянство загалом усвідомлювало значення сільськогосподарських знань і навіть висувало вимоги до організаційно-фінансових умов їх використання у господарській практиці. «Селянство остільки виросло, – говорив він, – що пропаганда й агітація серед його не роблять певного вражіння. Воно потребує іншої – організаційної та матеріальної – допомоги»²⁴. Помічалися регіональні запити селянства на прогресивні зрушення у веденні агровиробництва. Голова Уманського окружного виконкому у 1925 р. відзначав, що у межах округи «селяни виявляють велику охоту перейти до багатопольної системи, просять перевести землевпорядкування», і хоча «план землевпорядкування ... перевищує в 4 рази торічний, проте не задовольняє селянство»²⁵.

На підтвердження тенденції, про яку мовив А. Терниченко та голова Уманського окрвиконкому, наведемо роздуми пересічних українських хліборобів, які демонструють розуміння селянами проблеми оновлення організаційно-технічного оснащення господарського життя. Голова сільської ради села Софіївка на Миколаївщині Андрій Фищенко казав своїм односельчанам: «Ми розбили ворогів. Земля – наша. Але на який біс ... ми ту революцію робили – Хіба ми скористувались від її перемоги? Де наша земля? У чортовій пельці під бур'янами! Де наш хліб? Погибає на степу від суховія! ... Як далі так буде, то повиздыхаємо, поки ... соціалізм побачимо». Інший селянин із того ж села Іван Довгань, міркуючи про проблеми сільського господарства, так порівнював проблеми дореволюційних та пореволюційних часів: «Били нас тоді пани. А тепер, а тепер б'є нас земля»²⁶.

Сучасні дослідження з питань агрономічного обслуговування сільського господарства та соціального становища агрономічної інтелігенції констатують «переважно позитивне» ставлення селянства до діяльності агрономів, а то й «визнання важливої ролі агрономів у господарському житті». У другій половині 1920-х рр. агрономічна робота серед селянства «набула масового характеру», і охоплювала 3 млн. селян²⁷. Враховуючи загальну кількість селянських

18 [Чубар В.] Шляхом усупільнення до збільшення врожайності. Відповідь тов. В.Я.Чубаря на селянські листи. *Радянський селянин*. 1928. №1. С. 5.

19 Губський О. Сучасне завдання селянина-передовика на селі. *Радянський селянин*. 1927. №12. С. 5.

20 Селянин Шмиг. Як дбаєш, так і маєш. *Радянський селянин*. 1926. №1. С. 36.

21 Редакція. Від редакції. *Сільськогосподарська освіта*. 1928. №1. С. 4.

22 Рум'янцев В. Буденні герої. *Радянський селянин*. 1926. №18. С. 1–2.

23 Машура С. До праці за відбудову сільського господарства. *Полтавський селянин*. 1925. №1. С. 1.

24 Терниченко А. Агрікультурна допомога населенню на Київщині. *Журнал Киевского губернского экономического совещания*. 1923. №8 (17). С. 78.

25 [Налімов]. Доповідь Уманського Окрвиконкому (Доповідач т. Налімов). *Сільрада*. 1925. Ч.3–4. С. 25.

26 Сумний С. Село по-над Інгулом. *Радянський селянин*. 1929. №6. С. 12–13.

27 Литвиненко О. Агрономи УСРР 1920-х рр.: соціально-професійний портрет: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2016. С. 13–14.

домогосподарств та ймовірність представлення їх інтересів кожним селянином, який підпадав під вплив агропропаганди, є підстави стверджувати, що робота агрономів із поширення сільськогосподарських знань торкнулася більшості селянських господарств УСРР.

Обізнаності землеробів з новою агротехнікою сприяла й широко розгорнута мережа різноманітних сільськогосподарських курсів і шкіл. Від неї очікувалося формування і утвердження нового культурного типу селянина-сільгоспвиробника. Журнал «Сільський господар» наполягав на тому, що «організація курсів і шкіл» покликана поставити «хліборобство, як певний суцільний світогляд», тобто свідомість селянства повинна увібрати в себе не лише усю суму і напрями наукових господарських знань, а «і мистецтво», «добрий культурний смак». Наукові й культурні досягнення для селянства повинні були стати «дійсною глибоко-життєвою справою»²⁸. Водночас система поширення сільськогосподарських знань, звичайно ж, не оминала й виховання селянської молоді. І остання загалом прихильно ставилася до набуття господарських знань²⁹. Оволодіння селянською молоддю досягненнями агрономії об'єктивно надавало перспективи прогресивним тенденціям сільгоспвиробництва і зумовлювало їх незворотній характер.

Тенденція до оволодіння новими агротехнологіями, очевидно, була настільки оптимістичною, що з нею у 1920-х рр. пов'язувалися перспективи економіки усїєї радянської держави. Відомий державний діяч і фінансист Г. Сокольников у той період писав, що «... у сільському господарстві цілком можливий бурхливий підйом. Якщо перехід від трипілля до багатопілля, який є свого роду «революцією» в селянському господарстві, здійсниться ... то навіть без великої революції в області техніки та знярядь праці селянське господарство дуже швидко зможе покінчити з голодовками, з недородами і прийти до подвоєного врожаю», а далі буде «збільшення виходу ... на світовий ринок», що «вже протягом найближчих років здійснить велетенський світовий економічний переворот»³⁰.

Г. Сокольников відзначав нову соціальну якість селянських мас, якої вони набули за роки революції. Він говорив, що «вже імперіалістична війна створила цілковито нових людей», а «революція остаточно покінчила зі старим пасивним типом селянина» і випереджаючими темпами відбувається формування «нових людей», «процес наростання нових потреб; процес велетенського невдоволення усїм тим, що є зараз; процес, який охоплює велетенську кількість селянських господарств і з велетенською силою штовхає їх на перебудову свого господарства і побуту, штовхає їх до культурного піднесення». Г. Сокольников стверджував, що селянство радянської держави спроможне проявити кращі соціальні риси вже відомих, вихованих в умовах капіталістичного господарювання фермерів. Він говорив, «... що селянство Радянської країни виявиться не менш підприємливим, гнучким та енергійним, не менш націленим до пошуків зміни всього устрою свого життя, ніж у свій час були американські фермери»³¹.

Оптимістичні тенденції у ставленні селянства до агротехнічної модернізації давали підстави тодішній пресі розглядати процес оволодіння сільськогосподарськими знаннями та новітньою технікою як революційне явище – «початок революції в сільському господарстві»³², «культурну революцію в сільському господарстві»³³.

Серед новацій економічної діяльності найдалі у 1920-х рр. просунулося кооперативне життя. Щоправда, кооперативне господарювання цього періоду було органічним продовженням його розвитку у дореволюційну епоху та революційну добу. Попри це, воно залишалося новим економічним укладом і способом вирішення господарських проблем, пов'язаним із

28 Івченко М. Культурна робота на селі. *Сільський господар*. 1922. Ч. 1. С. 26–27.

29 Полтавець Н. Школи селянської молоді як засіб агропромислового зростання селянина-господаря у 1920-х роках. *Теорія і практика сучасної науки та освіти: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Дніпро, 29–30 листопада)*. Дніпро: Охотнік, 2019. Ч. 1. С. 167–169.

30 Сокольников Г. Новая финансовая политика: на пути к твердой валюте. Москва: Наука, 1991. С. 236.

31 Сокольников Г. Новая финансовая политика: на пути к твердой валюте. Москва: Наука, 1991. С. 237–238.

32 Румянцев В. За революцію в селянському господарстві. *Радянський селянин*. 1926. №20. С. 2–3.

33 Зімбальєвський М. За культурну революцію в сільському господарстві. *Полтавський селянин*. 1928. №21. С. 1.

раніше невідомими уявленнями і навичками поведінки. У постреволюційних умовах кооперація продовжила свій розвиток і загалом об'єднувала селянське населення УСРР. Станом на другу половину 1920-х рр. селянські кооперативи склали 85% від їх кількості³⁴. Споживчі кооперативні товариства об'єднували 43% селянських господарств, а сільськогосподарські майже стільки ж – 42%³⁵. Кооперація виявила здатність поєднувати у своїх лавах різні прошарки селянської верстви, зокрема і скромних матеріальних статків. У 1927 р. серед її членів 52,6% були незаможними селянами, 42% – «середняки» та 2,8% заможні сільські господарі³⁶.

Економіко-матеріальне становище кооперованого селянства демонструвало його переконливі переваги перед некооперованими хліборобами. За обсягами забезпечення землею і сільськогосподарською технікою та інвентарем, худобою і птицею члени кооперативних товариств помітно випереджали інших представників селянського загалу. Так, об'єднані у сільськогосподарські кооперативи селяни у двічі, чи навіть більше, ніж їхні некооперовані односельці, частіше застосовували залізний реманент і волів, мали на 20% більше орендованої землі, жаток і молотарок, птиці та худоби, майже на 10% – корів і свиней та знарядь для оранки. Члени сільськогосподарських кооперативних товариств значно випереджали за обсягами впровадження технічних культур. Посіви соняшника у них у більш, ніж десять разів перевищували середні показники селянських господарств УСРР, льону – у сім разів, коноплі – у понад шість разів. Видний кооперативний діяч першої третини ХХ ст., дослідник історії кооперації П. Пожарський небезпідставно зазначав, що до складу кооперативних сільськогосподарських товариств входять «культурніші шари села»³⁷.

Переваги в господарському оснащенні мали й члени селянських споживчих кооперативів. Вони у тричі випереджали пересічних землеробів за кількістю сінокосарок, у півтора рази – за площею орендованих площ та кількістю новітньої сільськогосподарської техніки, зокрема жаток, сівалок, молотарок, на 25% – за забезпеченням інвентарем, на 29% – домашньою птицею, майже як на 20% – за кількістю свиней, більш ніж на 10% – великої рогатої худоби³⁸.

Кооперативна співпраця дозволяла селянам менше вдаватися до продажу своєї робочої сили і жити за рахунок свого домогосподарства. Із середовища кооперованого селянства наймитів було у три з половиною рази менше, ніж решти землеробського загалу. Водночас кооперовані селянські господарства частіше вдавалися до використання найманої праці, порівняно з некооперованими³⁹, що може також засвідчувати поступальний розвиток об'єднаних кооперативів хліборобів.

Окремо слід сказати про колективне землеробство у 1920-х рр. як вид виробничої кооперації. Щодо різних об'єднань, які на кооперативних засадах займалися хліборобством, у ті часи використовували поняття «колгоспи». Не зайвим буде сказати, що такі «колгоспи» періоду 1920-х рр. були добровільними утвореннями і у такий спосіб відповідали своїй назві. Вже щодо тих господарств, які створювалися на початку 1930-х рр., доцільно було б використовувати лапки.

Селянські колективні землеробські господарства доби 1920-х рр. об'єднували незначну частину хліборобських домогосподарств – лише 1,5% чи 1,6%⁴⁰. Оброблювана колгоспами площа охоплювала 2% земель сільськогосподарського призначення в УСРР⁴¹. Однак, ці осередки колективної праці демонстрували вищий рівень продуктивності, порівняно з індивідуальними селянськими господарствами: щонайменше на 14% випереджали їх за врожайністю

34 Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історично-статистичний нарис. Київ: Друкарня Книгоспілки, 1928. С. 43.

35 Міжнародний день кооперації (Тези для доповідачів та агітаторів). *Коопероване село*. 1928. №11–12. С. 14.

36 Шліхтер О. Підсумки аграрної політики за 10 років. *Український землевпорядник*. 1927. №10–11. С. 18.

37 Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історично-статистичний нарис. Київ: Друкарня Книгоспілки, 1928. С. 56–60.

38 Там само. С.46–51.

39 Там само. С.45, 51, 55.

40 Красноярузький С. Вперед, до великого колективного господарства! *Нова громада*. 1928. Кн.3. С. 75.

41 Сузименко В. Колективізація сільського господарства на Україні. *Український агроном*. 1926. Ч.2. С. 22.

сільськогосподарських культур⁴². Очікувалося поступальне збільшення кількості колгоспів – добровільних землеробських товариств. За тодішніми прогнозами, на 1933 р. вони повинні були охопити 30% селянських господарств і 25% площ сільгосппризначення⁴³.

Таким чином, усі види селянської кооперації виявляли високу господарську дієвість і потенціал для подальшого розвитку. Найсуттєвішою рисою кооперованого селянства була їх організаційно-економічна озброєність перед модернізацією, ринкової економікою, умовами товарного виробництва. Водночас процес кооперування селянства, господарювання на кооперативних засадах зумовлював радикальні зміни у його культурі й освітньому рівні. Щонайменше ці зміни стосувалися обізнаності землеробів – полягали у набутті знань з користування послугами кооперативів. А за ними вже відкривався для подальшого освоєння широкий культурний простір. Кооперативна співпраця націлювала селян на товарне сільгоспвиробництво, що своєю чергою змінювало ставлення до нових агротехнологій і технічного оновлення та водночас спонукало до відмови від традиційного ведення господарювання, спрямованого лише на прогонування його учасників-їдців. Авторитет освіти, знань, новітніх досягнень приходив у селянські домогосподарства разом із залученням їх до кооперативного життя.

Кооперація визначала нові суспільні цінності. Передусім – виховувала персональну відповідальність за результати своєї економічної поведінки, негативні наслідки якої вже не можна було перекласти на матеріально-фінансові ресурси селянської громади. Позики і борги, інші зобов'язання перед кооперативом селяни вчилися повертати і виконувати самотужки. Вступ до кооперативу, робота у ньому вимагали чіткого усвідомлення своїх індивідуальних інтересів, самостійності у прийнятті рішень та водночас розуміння спорідненості власних прагнень із колективними, загальносуспільними та набуття навичок і досвіду вирішення проблем на громадських засадах. Це ті риси соціальної культури, що формувалися у середовищі кооперованого селянства цілком об'єктивно, зважаючи на сутність кооперативного життя. О. Чайнов з цього приводу у властивому його часам категоріальному обрамленні писав, що розвиток селянської кооперації «поза сумнівом поставить свої класові лозунги» і «постановка цих лозунгів прийде стихійно»⁴⁴, тобто, буде зумовлена об'єктивним процесом формування культурних цінностей та господарською практикою, викликаних кооперативною діяльністю.

Звичайно ж, на свідомість селянства впливали і цілеспрямовані заходи з поширення кооперативних знань, умінь та ідеології кооперативного руху. Основоположними цінностями, які свідомо формувала кооперація, були несумісність і боротьба з капіталістичним господарюванням, колективізм, рівність, свобода, добровільність та самоврядування. Загальні умови кооперативної роботи сприяли засвоєнню цих цінностей у селянському середовищі.

Тенденції економічної культури селянства 1920-х рр. мали в історичному сенсі далекі соціальні наслідки для селянського загалу і не тільки. У цей період оформився новий соціальний тип селянина, якого відзначала готовність до господарювання в умовах технологічного оновлення і товарного господарства. Цим був покладений процес незворотності формування людей сучасного типу людей – людей відкритих до соціальної мобільності, освіти, професійного зростання, прогресу.

Подальше будівництво колгоспно-радгоспного ладу відкрив вже черговий період соціокультурної модернізації, але вже за іншими тенденціями, які загалом згортали соціальний розвиток селян як самостійних господарських суб'єктів. Однак, у 1930-х рр. процес оволодіння агротехнічними досягненнями активно продовжився. В умовах адміністративно-планових методів організації економічної діяльності, впровадження новітніх, як на той час, агротехнологій набуло обов'язкового характеру, диктувалося вимогами державної політики. Цю обставину відверто констатує сучасна наукова література. Як зазначено в одному із досліджень, існувала «орієнтація сільського господарства протягом 1929 – 1939 рр. на можливості

42 Соловйов О. Врожайність зернових культур у колгоспах України. *Український агроном*. 1929. №12. С. 47–48.

43 Колодезна О. Сільськогосподарська кооперація України за наступне п'ятиріччя. *Український агроном*. 1929. №4. С.5.

44 Чайнов А. Очередные задачи крестьянской кооперации. *Кооперативная жизнь*. 1919. №1–2–3. С. 6.

науково-технічного прогресу» і відповідно до рішень правлячої партії «було рекомендовано, починаючи з 1934 р., перейти до обов'язкового агротехнічного навчання колгоспників, працівників МТС і радгоспів за прикладом ліквідації загальної неписьменності», «набув розвитку підконтрольний партійним організаціям рух за повне охоплення агротехнічним навчанням усіх колгоспників і масове оволодіння ними досягнень передової агротехніки». Селянство масово залучали до навчання на різноманітних курсах і школах, а також створювалися можливості для сільської молоді здобувати освіту у вищих навчальних закладах⁴⁵. Предметна увага приділялася жіноцтву, залучення якого «до навчального процесу часто мало примусовий характер або відбувалося всупереч позиції їхніх чоловіків». Для жінок-колгоспниць «нові соціальні і професійні ролі часто були нав'язаними» і процес «долучення ... до усіх соціальних ролей і професійних груп ... лише певною мірою зумовлювався самодіяльним прагненням самих жінок»⁴⁶.

Отже, залучення сільського населення у 1930-х рр. до прогресу, оволодіння сільсько-господарськими знаннями і їх застосування у господарській практиці із самодіяльного, притаманного для 1920-х років, набуло директивного характеру. Припускаємо, що селянство за таких обставин стало об'єктом і «соціальним матеріалом» для вимушеної прискореної модернізації, набувало освітньо-кваліфікаційних та професійних спроможностей не завжди підкріплених власними стремліннями і реальним культурним потенціалом. Певна частина землеробів-колгоспників була втягнута у соціальні й професійні ролі і статуси, які не могли бути ними адекватно оцінені, і сприймалися або як вимушена життєва незручність, або суто по-споживацькі, як дармове благо. Укорінення соціальної культури прогресу серед сільських мешканців затягнулося на десятиліття і, ймовірно, не завершилося і в сучасності.

Водночас «колективізація» не змогла остаточно припинити індивідуальне господарювання селян. Соціокультурна тенденція, що одержала своє оформлення у 1920-х рр, специфічно продовжувалася і далі. Тому сприяло радянське законодавство і соціальна позиція селянства. Земельний закон 1922 р. продовжував зберігати чинність і в 1930-х роках, і в післявоєнний період⁴⁷. Прийнятий у 1970 р. новий земельний кодекс УРСР передбачав виділення земель сільськогосподарського призначення для індивідуальної діяльності «громадянам – для ведення особистого господарства без застосування найманої праці» і встановлював, що громадяни, які займаються «індивідуальною трудовою діяльністю в сільському господарстві користуються наданими їм ділянками польової та присадибної землі»⁴⁸.

Земельне законодавство було частиною конституційних прав громадян радянської держави. Конституція СРСР 1936 р. та Конституція УРСР 1937 р. гарантували приватне господарство селян-одноосібників: «дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, яке ґрунтується на особистій праці ...»⁴⁹. Конституцією СРСР 1977 р. та Конституцією УРСР 1978 р. гарантувалася індивідуальна трудова діяльність у сфері сільського господарства – дозволялася «індивідуальна трудова діяльність у сфері кустарно-ремісничих промислів, сільського господарства ... на особистій праці громадян і членів їх сімей»⁵⁰.

Радянське законодавство надавало право селянам і на присадибне господарство. Сталінська конституція 1936 р. говорила про «невелику присадибну ділянку землі і в особистій

45 Білан С. Соціально-економічний та національно-культурний злам українського селянства (1929–1939 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2014. С. 25–27.

46 Новікова О. Сільські жінки Радянської України 1930-х років: соціальний портрет: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2014. С. 10, 16.

47 Коріненко П. Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. XX – початку XXI ст.). Історичний аспект. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. С. 52–53.

48 Земельний кодекс Української УРСР ... від 08.07.1970. С. 2. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2874%D0%B0-07>

49 Конституція (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. –Москва, Кремль, 5 декабря 1936 г. Машинопись. Лист 3 URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1223/>; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30.01.1937. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/001_001; Конституція (основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. С.4.

50 Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1978. С. 33–34; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>

власності підсобне господарство на присадибній ділянці, ... продуктивних тварин, птицю і дрібний сільськогосподарський інвентар – згідно статуту сільськогосподарської артілі»⁵¹. Зразковий статут сільгоспартілі 1935 р. визначив площу присадибної ділянки від ¼ га до ½ га, а в окремих випадках до 1 га, поза земельної ділянки для розміщення житлових споруд⁵².

Тенденції економічної культури, сформовані у 1920-х рр., мали можливість реалізуватися і в подальший період у сфері індивідуального господарювання. Соціально стійкі представники селянського загалу продовжували вести індивідуальне господарство. У 1935 р. 9% селянських господарств залишалися поза колгоспною мережею⁵³. У 1945 р. в УРСР індивідуальне господарювання загалом охоплювало 17,4% земельних площ⁵⁴. Одноосібні господарства відомі й у 1950-х рр. у центральних областях УРСР. Так, у 1952 р. у Черкаському районі Київської області було 128 селян-одноосібників, в Уманському – 8⁵⁵.

Поряд із цим, присадибні господарства селян-колгоспників також відігравали помітну роль в економічному житті країни, давали значну частину продукції сільгоспвиробництва. Зокрема, наприкінці 1930-х рр. на присадибних ділянках вироблялося не менше 30% сільгосппродукції УРСР⁵⁶. У повоєнний період у присадибному господарюванні також реалізувалися досягнення модернізації – селекція рослин і тварин, добрива, засоби хімізації, тощо. Це було очевидною нормою і тенденцією, закладена ще у дореволюційний період та постреволюційні 1920-ті рр., розвивалася й далі. Разом із тим, модернізаційно оновлений селянський загал став середовищем формування міських суспільних прошарків. Відсутність пересторог щодо змін у соціально-професійному статусі і набуття професійної освіти, соціальної мобільності прискорювали адаптацію до урбанізованого середовища. І хоча розриву з традиційним селянським укладом протягом радянського періоду ні в сільських мешканців, ні у новоявлених городян загалом не відбулося, модернізаційні тенденції 1920-х рр. радикальний початок цьому процесу забезпечили.

Висновки.

Економічна культура українського селянства 1920-х рр. сполучала різні, часто протилежні за спрямованістю тенденції. Вони були започатковані у попередні епохи, у радянських умовах змогли продовжити свій поступ. Традиційний господарський уклад, що продукувався передачею норм і правил матеріального життя від покоління до покоління, відігравав поважну роль у життєдіяльності значної маси землеробів. Водночас у 1920-ті рр., на відміну від попередніх часів, вже не існувало агресивних пересторог щодо запровадження нових форм господарювання та сприйняття сільськогосподарських знань. Поширення останніх могло не розглядатися як обов'язкова чи позитивна практики, однак і не викликало ворожості й спротиву. Помітна частина селян вже вважала можливим дізнаватися про способи ведення господарської діяльності зі сторонніх щодо селянського середовища джерел: агрономів, освітніх закладів, літератури і сусідів-новаторів. Невеликий прошарок хліборобів втратив зв'язок із традиційним укладом економічної діяльності й орієнтувався на використання агрономічних знань та на нові форми організації господарювання. Останній був настільки очевидним соціальним явищем, що одержав багате понятійне оформлення. Культурно-освітні передові селяни-господарі фігурували під різними назвами, зокрема «культурні господарі», «культурники», «нове селянство». З ними асоціювався стрімкий прогрес економічного розвитку.

Специфічну роль у просуванні модернізаційних тенденцій відігравали кооперативні форми діяльності. Селянська кооперація об'єднувала соціокультурно-передових землеробів,

51 Конституція (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва, Кремль, 5 декабря 1936 г. Машинопись. Лист 3. URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1223/>

52 Примерный устав сельскохозяйственной артели. Принят II Всесоюзным съездом колхозников-ударников 17.02.1935 (витяги). Коріненко П.С. *Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. XX – початку XXI ст.). Історичний аспект*. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. С.219.

53 Коріненко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2015. С.285–289.

54 Панченко П., Плющ М., Шевченко Л. та ін. Україна: друга половина XX століття: нариси історії. Київ: Либідь, 1997. С. 92, 101.

55 Коріненко П. *Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. XX – початку XXI ст.). Історичний аспект*. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. С.68.

56 Мусієнко В. Колгоспи України в 1934–1939 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2002. С.13.

а також і селян-господарів, які щонайбільше могли скористатися перевагами кооперативної допомоги, усвідомлювали лише певний матеріально-фінансовий зиск від свого членства в кооперативах. Тобто і напівпатріархальний сегмент селянського загалу, несприймаючий загалом сучасні йому явища економічної реальності та адекватні засоби господарювання, за допомогою кооперації підтримував своє матеріальне становище. Водночас для останніх кооперація об'єктивно виступала формою знайомства з новітніми тенденціями, підвищення свого світоглядного рівня і втягування до передових культурно-освітніх норм та агрокультурних зразків економічного життя. Масовість кооперації тих часів якнайкраще сприяла тому. Кооперація виступала середовищем для масштабного принципового оновлення селянської соціальної культури, яке передусім полягало у формування здатності вирішувати індивідуальні соціально-економічні проблеми на колективних засадах, застосовуючи комплекс принципів діяльності, спрямованих на досягнення справедливості в ринкових економічних відносинах. Серед них: рівність у правах та колективне прийняття рішень, персональна відповідальність за свої дії, пропорційність матеріальної вигоди трудовим зусиллям, результатам своєї праці.

Прогресивні тенденції розвивалися в умовах існування консервативної світоглядної спадщини, сформованої в історичному минулому. 1920-ті рр. залишалися перехідним періодом від традиційної до нової економічної культури, спрямованої на модернізацію господарського життя.

Набуття селянством у 1920-х рр. нових рис економічної культури мало соціально-органічний характер – тобто самодіяльно-добровільний, зумовлений як просвітньою діяльністю серед селянського загалу держави і громадськості, так і господарською практикою, прикладом господарювання передових селянських господарств. У подальших умовах колгоспно-радгоспного ладу впровадження модернізаційних тенденцій не потребувало погодження з селянами-колгоспниками, здійснювалося директивними методами, що робило знайомство з соціально-технологічним прогресом не вповні переконаною суспільною цінністю. Як селяни-колгоспники, так і урбанізована частина вже колишніх селян, перетворена соціальною мобільністю у міських жителів, виявляла готовність одержувати блага цивілізації, однак не достатньо усвідомлювала їх зв'язок з досягненнями освіти і науки, технічним поступом. Останнє, очевидно, потрібно вважати однією з причин економічних проблем, що розпочалися у 1990-х роках. Населення України, розуміючи користь від гарантованої зайнятості, зарплати, кар'єри і соціальних гарантій, не змогло чітко продемонструвати переконання щодо зумовленості умов життя способом їх творення. Руйнація промисловості, пов'язаних з нею науково-технічних центрів, індустріального агровиробництва не викликали належної негативної реакції, оскільки населення користувалося побутовим світосприйняттям – цінність технологічного прогресу зникла у свідомості людей разом з тими благами, які він давав. Відсутність самодостатності модернізації у культурі сучасного суспільства зумовлена незавершеністю процесу органічного засвоєння досягнень науки і техніки та визнання високого статусу освіти і освіченості, недовершеністю економічної культури, покликаної відповідати вимогам XX – XXI ст.

Фінансування дослідження.

Стаття містить наукові результати за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Berger P. (1995). Kapitalistychna revoliutsiia [The Capitalist Revolution]. Kyiv: Vyshcha Shkola. [in Ukrainian].
2. Bilan, S. (2014). Sotsialno-ekonomichni ta natsionalno-kulturnyi zlam ukrainskoho selianstva (1929–1939 rr.) [Socio-economical, national and cultural breakdown of the Ukrainian peasantry (1929–1939)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

3. Chaikivskiy, A. (1925). Poliuvannia u koriv i sposoby pryupuskannia (Z Poltavskoi silskohospodarskoi doslidnoi stantsii) [Hunting in cows and methods of assumption (From the Poltava agricultural research station)]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 13, 11–14 [in Ukrainian].
4. Chayanov, A. (1919). Ocherednye zadachi krestyanskoj kooperacii [The next tasks of the peasant co-operation]. *Kooperativnaya zhizn [Co-operative life]*, 1-2-3, 4–6. [in Russian].
5. Chubar, V. (1928). Shliakhom ususpilnennia do zbilshennia vrozhainosty. Vidpovid tovarysha V.Ya.Chubaria na selianski lysty [By socializing to increase yields. Com. V.Ya. Chubar on peasant letters]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 1, 3–5 [in Ukrainian].
6. Desiatnikov, O. (2005). Evoliutsiia trudovykh vidnosyn na seli v dobu nepu [Evolution of labour relations in the countryside during the NEP]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
7. Dolynska, S. (2015). Ukrainske selianstvo v pereselenskkii politytsi SRSR u 1920-ti roky [Ukrainian peasantry in the resettlement policy of the USSR in the 1920s]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Gubsky, O. (1927). Suchasne zavdannia seliany-na-peredovyka na seli [Modern task of the peasant-foreman in the village]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 12, 5–6 [in Ukrainian].
9. Heorgizov, H. (2008). Ukrainske selianstvo doby nepu: dynamika politychnykh nastroiv ta svidomosti [The Ukrainian peasantry of the NEP era: dynamics of political attitudes and consciousness]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Ivchenko, M. (1922). Kulturna robota na seli [Cultural work in the countryside]. *Silskiy hospodar [Rural host]*, 1, 24 – 27. [in Ukrainian].
11. Kalinichenko, V. (1991). Selianske hospodarstvo Ukrainy v dokolkhospnii period (1921–1929) [Peasantry of Ukraine in the pre-collective farm period (1921–1929)]. Kharkiv: Osnova. [in Ukrainian].
12. Kalinichenko, V. (1997). Selianske hospodarstvo Ukrainy v period NEPu: istoryko-ekonomichne doslidzhennia [Peasantry of Ukraine in the NEP period: a historical and economic study]. Kharkiv: Osnova. [in Ukrainian].
13. Kapustian, H. (2004). Ukrainske selo v umovakh radianskoho politychnoho rezhymu 1920-kh rokiv [Ukrainian village in the conditions of the Soviet political regime of the 1920s]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
14. Konstituciya (Osnovnoj Zakon) Soyuza Sovetskih Socialisticheskikh Respublik. Moskva, Kreml, 5 dekabrya 1936 g. Mashinopis. 33 lista. Elektronna kopiya [Constitution (Basic Law) of the Union of Soviet Socialist Republics. Moscow, Kremlin, 5 December 1936. Typewritten. 33 sheets. Electronic copy]. Retrieved from <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1223/> [in Russian].
15. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki vid 30.01.1937. Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of 30.01.1937. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved from http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/001_001 [in Ukrainian].
16. *Konstytutsiia (osnovnyi zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]*. (1963). Kyiv: State Publishing House of Political Literature of the USSR. [in Ukrainian].
17. *Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik [The Constitution (Basic Law) of the Union of Soviet Socialist Republics]*. (1978). Kyiv: Publishing House of Political Literature of Ukraine. [in Ukrainian].
18. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki. Pryiniata na pozacherhovii somii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR deviatoho sklykannia 20 kvitnia 1978 roku [Elektronnyi resurs]. Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Adopted at the extraordinary seventh session of the Verkhovna Rada of the USSR of the ninth convocation on 20 April 1978 [Electronic resource]. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved from <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html> [in Ukrainian].

19. Korinenko, P. (2015). Transformaciyi zemelnyx vidnosyn v ukrayinskomu seli (IX - pochatok XXI st.). Porivnyalnyj analiz [Transformations of land relations in the Ukrainian village (IX - beginning of XXI centuries). Comparative analysis]. Ternopil: TNPU. [in Ukrainian].
20. Korinenko, P. (2018). Pravovi zasady ahrarynoi polityky v Ukraini (druhoi polovyny XX – pochatku XXI st.). Istorychnyi aspekt [Legal basis of agrarian policy in Ukraine (second half of the XX - beginning of the XXI century). Historical aspect]. Ternopil: Osadcha Yu.V. [in Ukrainian].
21. Kolodezna, O. (1929). Silskohospodarska kooperatsiia Ukrainy za nastupne piatyrychchia [Agricultural co-operation of Ukraine for the next five years]. *Ukrains'kyi ahronom [Ukrainian agronomist]*, 4, 5. [in Ukrainian].
22. Kozulia, P. (1927). Chy korysno zbilshuvaty kormovu ploshchu za rakhunok spozhyvchykh kultur (Do vesnianoi siiby) [Is it useful to increase the forage area at the expense of consumer crops (Before the spring planting)?]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 5, 4–7 [in Ukrainian].
23. Krasnoyaruskyi, S. (1928). Vpered, do velykoho kolektyvnoho gospodarstva! [Forward, to a large collective farm]. *Nova hromada [New Community]*, 3, 75. [in Ukrainian].
24. Lazurenko, V. (2003). Zamozhne selianstvo Ukrainy v umovakh nepu [The wealthy peasantry of Ukraine in the conditions of the NEP]. Cherkasy: Vidlunya-Plus. [in Ukrainian].
25. Lazurenko, V. (2012). Stanovlennia ta rozvytok selianskykh fermerskykh gospodarstv v Ukraini: sotsialno-ekonomichni aspekt (1921–1929 rr.) [Formation and development of peasant farms in Ukraine: socio-economic aspect (1921–1929)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Pereiaslav-Khmelnyskyi. [in Ukrainian].
26. Lazurenko, V. (2013). Ukrainske fermerstvo: zlet i padinnia (1921–1929) [Ukrainian farming: rise and fall (1921–1929)]. Cherkasy: Cherkasy State Technical University. [in Ukrainian].
27. Lazurenko, Yu. (2013). Rozvytok produktyvnykh syl v ukrainskomu seli v roky nepu: istoriografiiia problemy [Development of Productive Forces in the Ukrainian Village during the NEP Years: Historiography of the Problem]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
28. Lytvynenko, O. (2016). Ahronomy USSR 1920-kh rr.: sotsialno-profesiynyi portret [Agronomists of the USSR in the 1920s: a social and professional portrait]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
29. Markova, S. (2016). Sotsialno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933 rr.) [Socio-political changes in the Ukrainian village in the context of the formation of the communist system (1917–1933)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
30. Marochko, V. (2003). Modernizatsiia ukrainskoho suspilstva perekhidnoho periodu 1920 – 30-kh rr.: istoryko-teoretychnyi aspekt [Chastyna 1] [Modernisation of the Ukrainian society of the transition period of 1920–30s: historical and theoretical aspect [Part 1]]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 7, 144–146. [in Ukrainian].
31. Marochko, V. (2004). Modernizatsiia ukrainskoho suspilstva perekhidnoho periodu 1920 – 30-kh rr.: istoryko-teoretychnyi aspekt [Chastyna 2] [Modernisation of the Ukrainian society of the transitional period of 1920–30s: historical and theoretical aspect [Part 2]]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 8, 253–257. [in Ukrainian].
32. Mashura, S. (1925). Do pratsi za vidbudovu silskoho gospodarstva [To the work for the restoration of agriculture]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 1, 1–2 [in Ukrainian].
33. Mizhnarodnii den kooperatsii [International Day of Cooperation]. (1928). *Kooperovane selo [Cooperative village]*, 11–12, 12–15. [in Ukrainian].
34. Motuz, V. (2015). Unifikatsiia svitohliadu yak skladova problemy kulturnoi modernizatsii ukrainskoho sela (kinets 1920-kh – 1930-ti rr.) [Unification of the outlook as a component of the cultural problem of modernization in the Ukrainian village (late 1920s–1930s)]. *Gilea*, 102, 82–85 [in Ukrainian].
35. Musienko, V. (2002). Kolhospy Ukrainy v 1934–1939 rokakh [Collective farms of Ukraine in 1934–1939]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Donetsk. [in Ukrainian].

36. Mykhailiuk, O. (2009). Selianstvo Naddniproianskoi Ukrainy v pershi desiatylittia XX st. (1900–1922 rr.): sotsiokulturni transformatsii [The peasantry of Naddnieper Ukraine in the first decades of the 20th century (1900–1922): sociocultural transformations]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
37. Nalimov. (1925). Dopovid Umanskoho Okrivykonkomu [Report of the Uman Regional Executive Committee]. *Selrada [Village Council]*, 3–4, 24–25. [in Ukrainian].
38. Nechytailo, V. (2006). Stanovlennia selianskoho hospodarstva fermerskoho typu v Ukraini: istorychna retrospektyva i suchasnyi stan [Formation of peasant farming in Ukraine: historical retrospective and current state]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Lviv. 37 p. [in Ukrainian].
39. Novikova, O.M. (2014). Silski zhinky Radians koi Ukrainy 1930-kh rokiv: sotsialnyi portret [Rural women of Soviet Ukraine in the 1930s: a social portrait]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
40. Panchenko, P., Pliushch, M., Shevchenko, L., et al. (1997). Ukraina: druha polovyna XX stolittia: narysy istorii [Ukraine: the Second Half of the Twentieth Century: Essays on History]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
41. Poltavets, N. (2019). Shkoly selianskoi molodi yak zasib ahropromysloвого zrostantia selianyna-hospodaria u 1920-kh rokakh [Schools of peasant youth as a means of agro-industrial growth of the peasant-owner in the 1920s]. Abstracts of Papers`19: *Teoriia i praktyka suchasnoi nauky ta osvity: materily mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (m. Dnipro, 29–30 lystopada) [Theory and practice of modern science and education: materials of the international scientific conference (Dnipro, 29–30 November)]*, 1, 167–169, Dnipro: Okhotnyk. [in Ukrainian].
42. Poltavets, N. (2021). Selianska molod USRR 1920-kh rokiv yak subiekt sotsiokulturnykh transformatsii: *Dysertatsiya na zdobuttia naukovoï stupenya doktora filosofiyi: 032 – istoriia ta arkheolohiia* [Peasant youth of the USSR in the 1920s as a subject of socio-cultural transformations: Dissertation for the Doctor of Philosophy degree (History)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
43. P.R. (1922). Neskolko stranichek iz ekonomiki trudovogo krestyanskogo hozyajstva Poltavshyny [Several pages on the economy of the labor peasant farm of Poltava region]. *Khoziaistvo Poltavshchyny [Farm of Poltava region]*, 7, 9–12. [in Russian].
44. Pozharskyi, P. (1928). Sotsiialnyi sklad ukrainskoi kooperatsii. Istorychno-statystychnyi narys [Social composition of Ukrainian cooperation. Historical and statistical essay]. Kyiv: Printing House of the Book Union “Knyhospilka”. [in Ukrainian].
45. Redaktsiia [Editorial]. (1928). Vid redaktsii [From the Editorial Board]. *Silskohospodarska osvita [Agricultural education]*, 1, 3–4. [in Ukrainian].
46. Rumyantsev, V. (1926). Budenni heroi [Daily heroes]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 18, 1-2 [in Ukrainian].
47. Rumyantsev, V. (1926). Za revoliutsiiu v selianskomu hospodarstvi [For the revolution in peasant economy]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 20, 2–3 [in Ukrainian].
48. Schlichter, O. (1927). Pidsumky ahrarnoi polityky za 10 rokiv [Results of agrarian policy for 10 years]. *Ukrainskyi zemlevporiadnyk [Ukrainian land surveyor]*, 10–11, 5–19. [in Ukrainian].
49. Schmyg. (1926). Yak dbaiesh, tak i maiesh [As you care, so you have]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 1, 36. [in Ukrainian].
50. Sepityi, V. (1927). Dva roky roboty traktora “Fordzon” [Two years of the Fordson tractor operation]. *Poltavskyi selianyn [Poltava peasant]*, 7, 1–4 [in Ukrainian].
51. Skrypchynska, N. (2014). Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli v 20-kh rokakh XX st. [Tax policy of the Soviet government in the Ukrainian village in the 20s of the twentieth century]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
52. Smirnov, V. (2006). Sotsialni peretvorennia v ukrainskomu seli v period nepu (1921–1929 rr.) [Social transformations in the Ukrainian village during the NEP period (1921–1929)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

53. Smolyar, V. (1927). Molochnu khudobu treba hoduvaty za normamy [Dairy cattle should be fed by the norm]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 1, 15–18 [in Ukrainian].
54. Sokolnikov, G. (1991). Novaya finansovaya politika: na puti k tverdoj valyute [New Financial Policy: Towards a Hard Currency]. Moscow: Science. [in Russian].
55. Solovyov, O. (1929). Vrozhainist zernovykh kultur u kolhospakh Ukrainy [Yield of grain crops in collective farms of Ukraine]. *Ukrainskyi ahronom [Ukrainian agronomist]*, 12, 47–48. [in Ukrainian].
56. Sumnyi, S. (1929). Selo po-nad Inhulom [Village over Ingul]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 6, 11–14 [in Ukrainian].
57. Suzimenko, V. (1926). Kolektyvizatsiia sil'skoho hospodarstva na Ukraini [Collectivisation of agriculture in Ukraine]. *Ukrainskyi ahronom [Ukrainian agronomist]*, 2, 22. [in Ukrainian].
58. Sviatets, Yu. (2008). Ukrainske selianske hospodarstvo v roky novoi ekonomichnoi polityky (statystychni dzherela ta metody doslidzhennia) [Ukrainian peasant farming in the years of the new economic policy (statistical sources and research methods)]. *Doctor's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
59. Ternichenko, A. (1923). Ahrikulturna dopomoha naselenniu na Kyivshchyni [Agricultural assistance to the population in the Kyiv region]. *Zhurnal Kievskogo gubernskogo ekonomicheskogo soveshaniya [Journal of the Kiev provincial economic meeting]*, 8 (17), 74–84 [in Ukrainian].
60. V. K-yi. (1925). V sektsii yednannia mista z selom [In the section of the city unity with the village]. *Selrada [Rural council]*, 3–4, 30 [in Ukrainian].
61. Zakharchenko, M. (2012). Osoblyvosti sotsiokulturnoho zhyttia ukrainskoho sela u 1920–1929 rr. [Features of the socio-cultural life of the Ukrainian village in 1920 – 1929]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
62. Zemelnyi kodeks Ukrainskoi URSR ... vid 08.07.1970 [Land Code of the USSR... of 08.07.1970]. 4 p. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2874%D0%B0-07> [in Ukrainian].
63. Ziber, M. (1883). Ocherki pervobytnoj ekonomicheskoy kultury [Sketches of primitive economic culture]. Moscow: K.P. Soldatenkov's edition. [in Russian].
64. Zimbalevskiy, M. (1928). Za kulturnu revoliutsiiu v silskomu hospodarstvi [For the Cultural Revolution in Agriculture]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 21, 1–5 [in Ukrainian].
65. Zirka. (1926). Treba vchytysia [We must study]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 6, 41. [in Ukrainian].
66. Znamensky, O.V. (1927). Yakykh shkidnykiv rilnytstva treba spodivatysia v 1927 r. [What pests of agriculture should be expected in 1927]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 8, 1. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 05.08.2024

Схвалено до друку / Accepted: 09.09.2024